

PAUL BAIROCH

A HAGYOMÁNYOS TÁRSADALMAK URBANIZÁCIÓJA (17–18. SZÁZAD)

A várostörténettel foglalkozó kutatás hatalmas lendületet vett az elmúlt húsz évben. Bár Mumford nagy műve¹ már 1961-ben megjelent, Gutkind nyolc kötetre rúgó monumentális vállalkozása² 1964–72 közt látott napvilágot, csakúgy mint az urbanizációs elméletek legtöbbször. 1967-ben a várostörténetnek még nem volt rendszeres fóruma: azóta 7 jelentős folyóirat indult meg.³ Eljött hát a kutatások rendszerezésének és az általuk felvetett problémák összefoglalásának ideje. Tanulmányomban tizenegy pontba sorolva vizsgálom a modern várostörténet-írás legfontosabb eredményeit és még megválaszolatlan kérdéseit.

1. A városok korábban keletkeztek

Hogyan és mikor jöttek létre az első városok? A legújabb kutatások az egész világon 2-3 ezer évvel korábbra teszik a városok megjelenését, mint ahogy eddig feltételezték. A földművelésre való áttérés után 1000-2000 évvel mindenütt megindult a városiasodás. Az egymástól független városmagok szerepe az urbanizáció folyamatában éppoly jelentős volt, mint az a széttrajzás, amely a már létező városias településekből indult ki. Az ó- és újkori gyarmatosítás megzavarta a városok természetes, önálló fejlődését, s noha a gyarmatosítók új városokat is alapítottak, mind több esetben derül fény arra, hogy e gyarmati alapítások igen hosszú – az idegen befolyást megelőző – városi múltra tekintenek vissza.

A régészet mindinkább kitolja az ősi városi civilizációk létrejöttének időpontját. Jó példa erre a Kolumbusz előtti Amerika. A városkultúra szoros összefüggésben áll a mezőgazdaság színvonalával: minél fejlettebb a mezőgazdasági technika, minél több terményfelesleget képes termelni a földműves társadalom, annál virágzóbbak városai. Ezért volt oly megdöbbentő az a véletlen felfedezés, amelyet 1980-ban egy űrradar kipróbálásakor tettek. A radar a mexikói Hierve el Aguánál 1250–2500 km²-nyi öntözéses területet fedezett fel, amiről a helyszínrre siető régészek a saját szemükkal győződhetek meg. R.S. MacNeish egy, az i.e. 9000-ben épített öntöző-csatorna-rendszert ásott ki, ami azt jelenti, hogy a maja történelem 6500 évvel lett gazdagabb: addig ugyanis a földművelő maja faluközösségek legkorábbi emlékeit i.e. 2500 körülre datálták. Az öntözéses gazdálkodás ilyen korai megjelenése megváltoztatja a maja civilizációról alkotott képet. Az i.sz. 3-4. század fejlett városi kultúrájának, majd a városok 10. századi lehanyaglásának történetét ugyan még mindig homály fedi, de az ásásat bebizonyította, hogy a maja urbanizáció őstörténete és a városiasodásnak lökést adó mezőgazdasági változások gyökerei igen mélyre nyúlnak. A mexikói ásással kapcsolatban egyébként nemrégiben már egy újabb elmélet is napvilágot látott: W.P. Hewitt és mások 1987-ben azzal álltak elő, hogy a Hierve el Agua-i csatornák és teraszok nem öntözésre, hanem sótermelésre szolgáltak.⁴

2. A hagyományos társadalmak is városi társadalmak voltak

Az új várostörténeti kutatások nem egy előítéletet döntöttek meg. Ezek közül is talán a legfontosabbak a preindusztriális társadalmak városkultúrájáról készített becslések és felmérések. Kingsley Davis⁵ és a chicagói iskolához tartozó P.M. Hauser⁶ az ötvenes években még úgy tartotta, hogy 1800 előtt a világ össznépségének csupán 3%-a volt városlakó (számításai alapjául az 5000 vagy annál több lakosú városok szolgáltak). 1850–1910 között Európa városi népességének aránya 15%-ról 32%-ra emelkedett. A „józan ésszel” és egy nagy adag Európa-centrizmus-sal megáldott kutatók természetesen arra a következtetésre jutottak, hogy az Európán kívüli világban az urbanizáció foka sokkal alacsonyabb kellett hogy legyen, így világméreteken a 3%-os arány továbbra is megalapozottnak látszott. Ez volt minden későbbi kutatás kiindulópontja. Ám az eredmények a tudósokat is megdöbbenítették. M.I. Finley⁷ megállapította, hogy a görög-római világ a városiasodás oly magas fokán állott, amelyet csak a modern ipari társadalmak értek utol. A Japánnal foglalkozó kutatók⁸ kimutatták, hogy a 17-18. századi Japán a világ legurbanizáltabb városa volt: a lakosság 11-14%-a élt 5000-nél nagyobb lélekszámú városokban; ugyanannyi, amennyi az ipari forradalom előtti Európában. A geográfus Dwyer⁹ 1974-ben még elfogadta a Davis által javasolt 3%-ot és azt, hogy a városok száma az ipari forradalom előtt alacsony volt. Ugyanakkor Doxiadis¹⁰ már 6,2%-ra becsülte az urbanizáció arányát, a Chandler és Fox¹¹ adatbankja alapján dolgozó Grauman¹² pedig 5-5,5%-ra. Számításaim szerint¹³ az arány 7,9% körül mozoghatott.

Mi tette lehetővé a régi nézetek felülvizsgálatát? Mindenekelőtt a harmadik világ társadalmainak kutatása, ami az európainál sokkal magasabb fokon álló városi kultúrákra vetett fényt. 1800 előtt az ipari forradalom még csak Nagy-Britanniát érintette, melynek lakossága a világ összlakosságának 1%-át tette ki. A városiasodás aránya azonban – az egész világot tekintve – már ekkor 9-11% lehetett, ha az 5000-nél magasabb lélekszámú városokat, 13-16%, ha a 2000 lakosúakat vesszük alapul. A primitív, város nélküli társadalmak aránya világméreteken igen alacsony volt már 1800 előtt is, csak 5-10%.

Megállapíthatjuk tehát, hogy normális földrajzi körülmények között a városiasodás aránya 1000-1500 évvel az első városok megjelenése után eléri az adott társadalomban lehetséges legmagasabb fokot. Ez a maximális érték 5000-es városokkal számolva 10-15%, 2000-es városokat tekintve 15-20% körül van. Kivételt képeznek a hideg és a forró égövben elhelyezkedő területek; de minthogy ezek amúgy is ritkán lakottak, kimondhatjuk, hogy a hagyományos társadalmakban a városiasodás aránya szerte a világon igen hamar megközelíti a lehetséges maximumot.

3. Városi demográfia

A városokban magas a halálozás és alacsony a születések száma; a város nem képes újratermelni népességét. A vidék tehát nemcsak a város éléskamrája, hanem lakosságának utánpótlását is biztosítja. A falusi népesség városokba költözése a városi lakosság fennmaradásának záloga. Ez az állapot csak jóval az ipari forradalom után módosult. A városok magas halálozási rátája azonban csupán a 20. század elején esett vissza valamelyest.

4. A városiasodás arányának ezeréves állandósága: csalóka mutató

Az ipari forradalom előtti, hagyományos társadalmak élete megállapodottnak, mozdulatlanak tetszik a későbbi, felkavaró változásokkal járó társadalmi mozgáshoz képest. E „mozdulatlanság” — különösen a városfalakon kívül — nem a társadalom természetéből, hanem gazdasági szükségből eredt. Az ipari forradalom éppen a gazdasági lehetőségek korlátait törte szét, s ezáltal utat nyitott a szabadabb társadalmi közlekedés és vállalkozás előtt.

A „régiben” még a városi lakosság számaránya is alig változott — a felmérések legalábbis ezt mutatják. A számok tükrében az urbanizáció aránya világviszonylatban évszázadokon, sőt évezredekken át szinte állandónak látszik; a 18. század végén a városiak aránya 9-11% lehetett, de a 3-18. század között ez az arány soha nem süllyedt 7% alá és nem emelkedett 13% fölé. A városiasodás nagy korszakai az ipari forradalom előtt a 3., 14., és 17. század; hullámvölgyei a 8. és 18. század.

Vaskos tévedés lenne azonban azt állítani, hogy a világ 1800 körül (9-11%) nem volt sokkal városiasabb jellegű, mint 200-ban (7-10%). Ne essünk az abszolút számok és a százalékarányok csapdájába! A világ össznépessége 200-1800 között kb. 250 millióról kb. 970 millióra nőtt, míg a fejlett társadalmak által lakott területek nagysága 10-15%-os eltéréssel nagyjából ugyanakkora maradt; ez azt jelenti, hogy 1800-ra azonos területen négyszer annyi város volt.

De a 85-90%-ot kitevő falusi népesség helyzete is megváltozott 1600 év alatt. A 3. században a város a parasztok számára távoli és gyakran ismeretlen fogalom; nem így a 18. században! Hatalmas jelentőségű változás volt, hogy a város és falu között csökkent a távolság. De az út hossza nemcsak a gyakorlatban rövidült meg. A sűrűbben elhelyezkedő városokból gyorsabban terjedtek a hírek és jutottak el a technikai újítások a falvakba is.

A közelítően azonos százalékarány tehát nem azt jelenti, hogy az urbanizáció folyamata a 3. században megtorpant volna. Sőt, ennek szinte az ellenkezője igaz. A „fekete halál” 14. századi pusztítása után Európában jóval több város volt, mint annak előtte: 1300-ban 9-10%-os volt a városi lakosság aránya, 1400-ban 13-14%, bár az európai lakosság száma a pestis miatt erősen csökkent (vidéken még inkább, mint a városokban).

5. Hullámzó városi világ, avagy ezernyi egyéni történet

A városi lakosság világviszonylatban szerény változásával szemben az egyes városok nagyfokú népesség-ingadozást mutatnak. Az 1700-as évek Európájában 1010 város lakossága érte el az 5000, 390 városé a 10 000 főt. Chandler és Fox¹⁴ a 20 000-nél magasabb lélekszámú európai illetve a 40 000-es ázsiai nagyvárosokat vették fel adatbankjukba — így pl. a svájci városok közül csak Genf szerepel —, azaz 295 európai várost vizsgáltak. A legújabb várostörténeti adatbank¹⁵ több mint 2200, ötezer főt meghaladó európai város adatait tartalmazza 800 és 1800 között.

1300 és 1700 között a lakosság száma a városok egyötödében csökkent. A csökkenő népességű városok összaránya átlagosan 36%:

évszázad, a csökkenő lakosságú városok aránya %-ban

14.	48
15.	26
16.	20
17.	40

A 14. és 16. század közötti erős eltérésnek (48 illetve 20%) természeti és környezeti okai voltak; a népesség általános növekedési aránya is igen különböző ebben a két évszázadban.

Rövid időszakok esetében az ingadozás még szembetűnőbb. 1600-1700 között az 5000-es városok több mint felében csökkent a lakosság száma; a városok 15%-ban a visszaesés 70%-os volt! Még a 16. században is – amikor pedig a hanyatlás aránya alacsony – kb. 50 olyan város volt, melyben a lakosok száma egyharmaddal esett vissza. Ezzel szemben közel 40 város lakossága duplájára, kb. 10 városé pedig háromszorosára nőtt.

A csapás egyformán sújtotta a nagy- és kisvárosokat, a fejlődésben lévő és a hanyatló területeket. A nagyvárosokat persze sokkal látványosabban: a „halott Brüggett”, melynek lakossága a 15. században 125 ezerről 35 ezerre zuhant vissza, vagy Palermót, ezt a 11-13. századi világvárost, ahol egyes számítások szerint 300 ezer ember (!) élt: a 15. századra kevesebb mint 30 000 lakosa maradt, s így a 44-48. helyre csúszott le a városok ranglistáján. De a 16. század elején az európai összlakosságnak már 15%-a élt városokban, melyek közül 740-nek 5000-nél több lakosa volt. A városlakók számarányának növekedése azonban mindenekelőtt öt nagyvárosnak – Amszterdam, Lisszabon, London, Nápoly és Párizs – köszönhető. Am a városok hanyatlása másutt – a gyorsan fejlődő területeken is! – általános volt. A 16. században Spanyolország népessége egyharmaddal, Franciaországé 40%-kal nőtt, de a spanyol városok 26-30%, a franciák 21-25%-ában csökkent a lakosság. Még Angliában is, ahol a városiak aránya 100%-kal emelkedett, a városok egyegyedében esett vissza a fejlődés. 1750-1800 között viszont, amikor az angol népesség 85%-kal gyarapodott, 75 vizsgált város közül csak egyben, az írországi Armach-ban csökkent a lakosság, miközben a kontinensen a városok 18%-ában! Ez a tény is bizonyítja – ha ugyan még szükség van rá –, hogy az ipari forradalom új fejezetet nyitott a várostörténetben: ettől kezdve a városi lakosság csökkenése kivételes esetnek számított. Ma viszont ismét a városok elnéptelenedésének tanúi vagyunk, főként Angliában, ahol az ipari forradalom a legkorábban ment végbe. Megdöbbentő a párhuzam a mai és a késő középkori angol állapotok között.¹⁶

A kvantitatív várostörténet-írásnak is rá kellett döbennie arra, hogy minden városnak és városhálózatnak megvan a maga története. Mumford már a kezdet kezdetén leszögezte, mi a várostörténet legjellegzetesebb tulajdonsága: az, hogy minden várost sajátosan egyéni, semmi mással össze nem hasonlítható egységként kezel. És minthogy a világ 1700-ban négyezernél több ötezres lakosú város volt, ezernyi várostörténettel, ezernyi várossorssal van dolgunk.

Az Európán kívüli világban a városok története még zivatarosabb volt. A gyarmatosítás gyökeresen megváltoztatta az addigi városi civilizációt. E korai időszakot, pl. a Kolumbusz előtti magaskultúrák világát azonban alig ismerjük. A gyarmatosítók városalapító tevékenységét valamivel inkább: a nemesfémlelőhelyek környékén gombamód nőttek ki az új városok a földből. Érdekes példa Potosi története. Az ezüstvárost 1547-ben, két évvel az ezüstbányák felfedezése után alapították.

Nyolc évvel később a 3960 méteres szédítő magasság, a puszta, művelésre alkalmatlan föld és a vízhiány ellenére 45 ezer, 1600-ban pedig már 150 ezer lakosa volt! Ezzel Európa negyedik városa lehetett volna, hiszen Párizsban ekkor 300, Nápolyban 270, Londonban 200 ezer ember élt.

A fejlődésben lévő országokban a városi lakosság aránya 1920 óta folyamatosan nő, 1950-1985 között évente már 4,4%-kal. Hogy milyen óriási méretű fejlődésről, a városok valóságos felduzzadásáról van szó, az európai összehasonlításból is kiderül: ott az urbanizáció legmeredekebben felívelő korszakában, 1870-1905 között az éves arány 2% volt, a normális ütem pedig 0,4% körül lehetett. A harmadik világ ilyen iramú városiasodása azért tragikus, mert semmiféle gazdasági és ipari háttér nincs mögötte, és a mezőgazdasági termelés nem tud lépést tartani a megnövekedett igényekkel. Az emberek dobozvárosokban laknak, nagy a munkanélküliség, főleg a fiatalok körében. Ebből a szempontból vizsgálva az a tény, hogy a városiasodás mértéke egyes hagyományos társadalmakban visszaesett vagy megtorpant, már korántsem hangzik oly drámaian.

6. Tetszhalott városok és állandó városhálózat

Természeti katasztrófák elpusztíthatják, ádáz ellenségek sóval hinthetik be egykor virágzó városok helyét – a város mégis mindig feltámad halottaiból.

Európában 1500-1800 között 611 városból mindössze 4 tűnt el véglegesen. Ha a kevésbé dokumentált esetekkel számolva két-háromszorosára is tesszük a veszteségeket, az eredmény akkor is csak 6 ezrelék. Amilyen ritka, hogy egy város örökre letűnjön a történelem színpadáról, olyan gyakori a félig-meddig elfeledett települések újjászületése. Ilyen város pl. Bagdad: 850-ben egymillió lakosával a világ legnagyobb városa volt, azután századokon át úgy látszott, elnyelte a sivatag. Zimbabwe, a 12-15. században egy nagy városhálózat központja, a tetszhalából csak a 20. században tért magához, ugyanúgy, mint az ázsiai Angkor vagy sok dél-amerikai város. Az elhagyott, majd újjáéledt városok többnyire szélsőséges éghajlat alatt fekszenek: a település életét a gazdasági tényezők mellett minden bizonnyal a klímaváltozás is erősen befolyásolja.

Az utolsó két évezred Európájában ilyen különleges esetek nem fordultak elő, sőt a városhálózat meglepően stabil maradt. A városszerkezet addig él, ameddig az őket létrehozó civilizáció, sőt nemegyszer túl is éli azt. Az örök változásban a városok testesítik meg az állandóságot. Változnak a kultúrák és mindenekelőtt maguk a városok, de a település helye és kapcsolatai, a hálózat hajszalerei, amelyek környezetéhez, más városokhoz fűzik, alig módosulnak. A városhálózat szívóssága a városok rugalmasságának köszönhető: hátrányos körülmények között vagy válsághelyzetben – túlnépesedés, éhínség, pestis – a városok többféleképpen védekeztek: 1. megpróbálták fenntartani az addigi kapcsolatot a környező vidékkel; 2. vidékre telepítették a városi tevékenységek egy részét; ez csökkentette a mezőgazdaságtól való függésüket és szükség esetén munkaerőt is tudott biztosítani a mezőgazdaság részére; 3. erősen leszorították a város és 4. a vidék élétszínvonalát; 5. mezőgazdasági termelésre tértek át a városon belül, azaz „ruralizálták” a várost.

7. Parasztok a városban, kézművesek vidéken

A hagyományos városkép e tekintetben is alaposan megváltozott az elmúlt húsz évben. Parasztok a városban... Igen, sőt túlnyomó többségben! A nigériai joruba városkultúra a 11. században indult fejlődésnek és a 19. századig virágzott. Mabo-gunje¹⁷ kutatásai szerint a 19. században a városok igen népeseek, 20-70 000 lakosúak voltak; Ibadanban 100 000 ember élt. Nemcsak a lakosság száma, de a településeken folytatott gazdasági tevékenység is jellegzetesen városi: iparral és távolsági kereskedelemmel foglalkoztak, az árucseré helyébe már régen pénzforgalom lépett; a városlakók fejlett öntudattal nézték le a vidékieket; a település népsűrűsége magas volt. A joruba városok a város valamennyi lehetséges kritériumát kielégítették. De a lakosság több mint fele földműves volt.

Bár Európában ilyen szélsőséges eset nem fordul elő, meglepetések itt is érik a kutatót: pl. egyes városokban az ipari forradalom előtt a paraszti réteg aránya a 4%-ot sem érte el, másutt a 20. századi nagyvárosok aktív lakosságának 10%-a műveli a földet. A 16-17. századi orosz városokat, a paraszti lakosság nagy száma miatt, a 19. századi „polgári” kutatók „agrárvárosoknak” nevezték (amit a „szovjet” történetírók jogosan utasítottak el). Még távolabbra tekintve, a prekolombiánus városkultúrák mezőgazdasággal foglalkozó népessége is 50% körül mozoghatott.

A városlakók tevékenysége eddig még nem képezte történeti kutatás tárgyát. Ez a várostörténet egyik „fehér foltja”, s emiatt oly nehéz akár megközelítőleg is megállapítani a parasztok százalékarányát az európai városokban. Mindenesetre megkockáztatjuk, hogy arányuk összességében 5-20% lehetett.

Ahogy a vidéki kézműves különbözik a várositól, úgy különbözik a városlakó földműves vagy gazda a falusitól. A városba költöző jobbágyok mindenekelőtt szabad emberekké lettek. Gazdasági előnyökre is szert tettek: pl. megtakarították a szállítási költségeket; ingyen kapták a várostól a tárgyát. Mezőgazdasági termelésük is különbözött a vidéki gazdákétól: több gyorsan romló terméket, pl. tejet állítottak elő. Érdekes megjegyezni, hogy az európai városokban jó száz évvel a mezőgazdasági forradalom után is tartottak fejősteheneket.

Kézművesek falun? Igen, sőt számuk túlszárnyalta a városi iparosokét. Legalábbis abszolút értékben, hiszen a lakosság 85-90%-a vidéken élt, és ha csak 7-8%-uk foglalkozott is kézműipari termeléssel, arányuk úgy is magasabb volt, mint a városi kézműveseké. A vidéki ipar helyzetére Franklin Mendels¹⁸ kutatásai vetettek fényt, de a jelenség még mindig szinte ismeretlen a történészek körében.

Az Európán kívüli társadalmak vizsgálata azonban már elegendő eredményt mutatott fel ahhoz, hogy megcáfolja az „ázsiai termelési mód” elméletét, miszerint az ázsiai falvak kézműipari termékek tekintetében is önellátóak voltak, illetve, hogy Ázsiában nem léteztek kézműipari árukkal kereskedő ipari városok. A japán, indiai és kínai városok története igen eltérően alakult, de hogy pontosan hogyan, az a források és feldolgozások hiánya miatt alig ismeretes. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy a vidék Ázsiában, de Afrikában és Dél-Amerikában sem volt teljesen önellátó, legalábbis hosszú időszakokon át nem, mert ez kizárta volna, hogy olyan magas színvonalú városkultúra jöjjön létre, mint amilyen e civilizációkban létezett. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy az ázsiai városok nem különböztek az európaiaktól, de a különbség kisebb, mint feltételezték, amikor a 19. századi európai városokat a 19. századi ázsiai városokkal hasonlították össze, nem vetván számot a nyugati befolyás és a gyarmatosítás hatásával.

A vidéki kézműipar jelentősége Európában is igen nagy volt. Ha két szélső értékkel számolunk – emlékeztetőül: a városi lakosság 10-15%-a földművelésből, gazdálkodásból élt, a falusi kézművesek aránya 5-10% –, azaz a városiak parasztoi számát 15%-nak, a falusi iparosokét 5%-nak vesszük, megállapíthatjuk, hogy ez utóbbiak kétszer annyian voltak; ha a középső értékekkel dolgozunk, a vidéki kézművesipar aránya három és félszerese a városi gazdáknak. A vidék nem mezőgazdasági termelése tehát 4-5%-kal múlta felül a városi ipar arányát.

8. Város és mezőgazdaság

A városok a vidék mezőgazdasági feleslegére voltak utalva. A városi lakosság aránya szoros összefüggésben állt a mezőgazdasági többlet nagyságával. Ám ne felejtjük el azt a fontos ténytet: az ipari forradalomig ez a többlet nem volt számottevő, és legfőképp, volt egy bizonyos határ, aminél többet a falu nem tudott termelni! A mezőgazdasági technika bizonyos fejlődése ellenére a földművelés a hagyományos társadalmakban a lakosság 70-75%-át kötötte le, azaz a nem földművelők aránya nem haladhatta meg a 25-30%-ot. A városiasodás mértéke tehát nemcsak a mezőgazdasági termelés színvonalától, hanem sok más tényezőtől is függ. Így például azokon a területeken, ahol a kézművesek a városba tömörülnek és a vidéken nem marad iparos és kereskedő, a városiasodás aránya sokkal magasabb. Másfelől a mezőgazdaság termelékenységét nemcsak a földek minősége és az éghajlat, hanem a domináns kultúrnövények is befolyásolják: a rizs-, kukorica- és burgonyatermelő vidékek több lakost tudnak eltartani hektáronként, mint a búzaföldek. A többletet azután el kell juttatni a városba: ha a távolság túl nagy, már nem éri meg sem a parasztnak, sem a vevőnek. A városiak mindennek ellenére többnyire jobban táplálkoztak, mint a falusiak!

Egyes területeken – Föníciában, Görögországban, a középkori Itáliában vagy a 17. századi Németalföldön – a városiasodás színvonala különlegesen magas volt. Ezek a városok a nemzetközi kereskedelem központjai voltak, és ellátásukat a külföldi piacok biztosították. Németalföld aranykorában a búzaimport teljes egészében fedezte az össznépeség 40%-át kitevő városi lakosság szükségleteit.

Vajon milyen hatással volt a város a falura? Jane Jacobs¹⁹ merészen megfordította a falu és város kialakulása között hagyományosan feltételezett viszonyt: szerinte a város találta fel a földművelést. Noha kiindulópontja annyiban elhibázott, hogy következtetéseit a modern város gazdaságirányító szerepéből vonja le, érvelését nem vethetjük el teljesen. Jacobs úgy látja, hogy a mezőgazdaság működésképtelen a város termelte javak és szolgáltatások nélkül. A városiasodás és a földművelés kezdete a történelem kódébe vész; nem elképzelhetetlen, hogy pl. az ősi vadászok „város”-szerű táborokban laktak, és hogy a városok gyors népésedése kényszerítette ki a termelékenyebb mezőgazdasági módszerek kialakítását és alkalmazását. A kérdés, hogy a földművelést városban vagy vidéken találták-e fel, eldöntetlen, Jacobs hipotézise azonban meggondolandó. Annál is inkább, mert Esther Boserup²⁰ kutatásai hasonló eredményre vezettek. Boserup a harmadik világ városi lakosságának mértéktelen növekedését vizsgálta, ahol nyilvánvaló, hogy a városiasodás készíti nagyobb termelékenységre, új technikák alkalmazására a mezőgazdaságot. A termőterület nagyságát ugyanis nem lehet növelni a korábbi általános népésnégyedés miatt. Milyen kapcsolat van a demográfiai növekedés és a mezőgazdasági technika fejlődése között? O.B. Grigg²¹ szerint az európai

népesség gyarapodása 1000-1300 között csak igen korlátozott mezőgazdasági változásokkal járt; többletet a szűzföldek feltörésével, a művelt földterület kiterjesztésével nyertek. 1250 körül, amikor már kevés jó minőségű föld maradt parlagon, a kétnyomásos gazdálkodásról a hármastetős vetéskörforgóra tértek át, de a talaj termőképességének megtartására továbbra sem fordítottak gondot. A demográfiai növekedés tehát nem járt együtt a földművelés technikai fejlesztésével, az intenzív gazdálkodás fokozásával. Ez pontosan az ellenkezője annak, amit ma a harmadik világban tapasztalunk. A különbség oka a demográfiai hullám nagysága: az európai népesség leggyorsabb növekedése is csak 0,3% volt évente (230 év alatt nőtt a duplájára), míg a harmadik világban évente 2,5%-kal nő a lakosság száma (28 évenként megduplázódik). Az ezredik év Európájában a népsűrűség 8 fő/km² volt; 1960-ban India népsűrűsége 131, Bangladesé 390 fő/km².

A kutatók – Ricardo óta – gyakran nem tesznek különbséget mezőgazdasági hozam és termelékenység között, holott a kettőt nem lehet összetéveszteni! Hangsúlyoznunk kell, hogy a hozam nem függ a mezőgazdaság termelékenységétől, sőt, nemegyszer fordított kapcsolat áll fenn közöttük. A 19. században Amerikában csökkent a gabonafélék terméshozama, miközben a termelés egyenletes gyorsasággal emelkedett. 1934-38-ban az egyiptomi gabonatermelés hozama magasabb volt, mint az Egyesült Államokban, az amerikai mezőgazdaság termelékenysége azonban 14-szerese volt az egyiptominak. A gazdasági fejlődés és az urbanizáció szempontjából a termelékenység a döntő. Amikor azt vizsgáltam, hogy 1800-1910 között az európai városiasodást három tényező: a termelékenység növekedése, a szállítási költségek csökkenése és a terméshozamok növekedése közül melyik befolyásolta leginkább, egyértelműen kiderült, milyen kicsi a hozam szerepe: csupán hatvanad-része a produktivitásnak.

Város és vidéke között mindennapos volt az érintkezés. Anne-Marie-Piuz²² írja: „a városi polgár nagy falusi ünnepeken a templom első sorában foglalhatott helyet... a városi élet ritmusát a falusi munkák adták meg: aratóünnepek, szüreti bálók tarkították a városi mesterségek egyhangúbb palettáját”.

Végül még egy fontos, de az Európán kívüli világban alig tanulmányozott problémára, a hatalom kérdésére utalok. A város a hatalom székhelye, a vidéket kézben tartó adminisztráció és közigazgatás bástyája.²³

9. Város és gazdasági élet: egy sokoldalú probléma

„Minden város megannyi transzformátor: növelik a feszültséget, meggyorsítják a kereskedelmet, szünet nélkül mozgatják-kavarják az emberek életét. A legrégebbi, a legforradalmibb munkamegosztásból születtek: egyik oldalon a szántóföldek, a másikon a városi tevékenységek” – állapítja meg Fernand Braudel²⁴, és az ifjú Marxot idézi: „A város és falu közötti ellentét a barbárságból a civilizációba, a törzsi rendszerből az államba, a helyi keretektől a nemzetbe való átmenettel kezdődik és végigvonul a civilizáció történetén mind a mai napig”. Azután Hérodotoszra hivatkozik, hogy bizonyítsa, már az ókorban is voltak „élődsi”, a környezetüket kizsákmányoló városok.

A város gazdasági szerepéről folyó vitában mindmáig e két homlokegyenest ellenkező nézet ütközik össze: a város a fejlődés motorja, vagy parazita képződmény-e?²⁵ A kérdésre nincs egyértelmű válasz: ehhez a város és az anyagi kultúra egész bonyolult kapcsolatrendszerét fel kell göngyölnünk, egyformán figyelmet

fordítva a városok keletkezésére és egyéni „sorsára”, a nagy városhálózatok – Nyugat-Európa, Kína, muzulmán világ – történetét alakító világgazdasági ciklusokra, a mezőgazdasági és technikai újításokra, a pénzforgalomra, stb.

A gazdasági tényezők

B.G. Trigger²⁶ a városfejlődés tizenegy összetevőjét emelte ki: 1. az élelmszerkínálat növekedése, 2. népességnövekedés és/vagy falusi munkanélküliség, 3. a kézműipar specializálódása, 4. a kereskedelem fellendülése, 5. a földbirtokosok beköltözése a városba, 6. közigazgatás, 7. védelem, 8. vallás, 9. világi turizmus, 10. oktatás, 11. szolgáltatóágazatok. A magam részéről ezt a listát három pontban egészíteném ki: 1. bányafeltárás (vagy éppen a bányák kimerülése), 2. a politikai határok változása, 3. környezeti változások (elsivatagosodás, földrengés, éghajlatmódosulás). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az „emberi tényezőt” sem, hiszen egy tehetséges városi kormányzat igen előnyösen alakíthatja a város sorsát, a nem megfelelő irányítás pedig virágzó városokat is romlásba dönt.

A francia városhálózat történetét legutóbb Bernard Lepetit²⁷ vizsgálta az 1740-1840 közötti száz évben; magam Európa 10 000-es lakosságú városainak történetét kutattam 1500-1700 között. Számszerű analízis erősíti meg immár a klasszikus történetírás állításait, miszerint az államhatalom és a kereskedelem megtelepedése a falak között nagymértékben fellendítheti a városok fejlődését. A vizsgált városok 7%-a volt főváros, de a lakosság ezekben minimum 50%-kal, legtöbbször 100%-kal nőtt 200 év alatt. Azok a fővárosok, amelyek egyben kikötők is voltak, még szédületesebb fejlődést mutatnak. A kikötővárosok 55%-ában a lakosság két-, sőt háromszorosára duzzadt, még ott is, ahol a városiasodás stagnált vagy hanyatlott (pl. Itáliában). A kereskedő- és iparvárosok története mindenütt kedvezőbben alakult, mint a kormányzati, vallási, egyetemi vagy katonai központoké.

A nagy gazdasági ciklusok

A „hosszú 16. század” a városok fellendülésének kora volt, állapítja meg Jan de Vries²⁸; Hohenberg és Lees²⁹ is a hosszú ciklusok jelentőségét emeli ki a városok 1300-1800 közötti történetében. A gazdasági ciklusok szerte a világon szoros összefüggésben állnak az urbanizációs ciklusokkal, s ez város és gazdaság kapcsolatának fényében egyáltalán nem meglepő.

Város és technológia

A városi élet több okból is kedvez a technológiai újításnak. A nagyobb népsűrűség megkönnyíti az emberek közötti kapcsolatokat és az információáramlást. A városi tevékenység sokféleségéből fakadóan az egyik ágazat sikeresen átveheti a másik újításait. A város oktatási központ is, s a tanulás mindenképpen gondolkodásra, kutatásra ösztönöz. Itt találnak természetes „menedékre” azok az eredeti szellemek, akik a hagyományos, konzervatív vidéki környezetben nem fejthették ki tehetségüket. Végül pedig a város állandó kapcsolatban van más városokkal: kereskedők, iparosok, értelmiségiek városról-városra vándorolnak. Minél nagyobb a

város, annál több újítás, felfedezés esik egy lakosra és annál gyorsabban fogadják be és használják fel ezeket az újításokat.³⁰

Város és pénz

Város és falu különbsége: árucseré és öfenntartás ellentéte. Az árucseré pedig pénzforgalmat jelent. A pénz maga is egy jellegzetesen városi civilizáció találmánya: Görögországban használták először i.e. 700 körül. E témakörben igen kevés tanulmány látott napvilágot, talán azért, mert a város és pénz kapcsolata kézenfekvőnek látszik, csak úgy, mint az a tény, hogy a pénz bevezetése igen kedvező hatást gyakorolt a gazdaság egészére.

Kovács vagy élősdi?

A város, történelme folyamán, mindig kettős szerepet játszott, és különböző tényezők összjátékától függött, hogy melyik oldala került előtérbe. A végsőig leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy a hagyományos társadalmakban általában a fejlődés kovásza volt; elsöprő gazdasági sikerei azonban elnyomóvá tették. Minél nagyobb egy város, annál inkább kiszívja környezetének éltető erőit. De akkor is parazitává válhat, ha elveszti eredeti funkcióit: kereskedelme lehanyatlik, ipara megszűnik, egyeteme feloszlik.

10. Város és tudás

Nyugat-Európa városai a 12. század elejétől ragadják magukhoz a kolostoroktól a tudás privilégiumát: a városi oktatás keretei az elemi ismeretektől az egyetemi előadásokig terjednek ki.³¹ A polgárok írni-olvasni tanítják gyermekeiket: 1340-ben a 60 ezer lakosú Firenzében 8-10 ezer gyermek tanult olvasni; az 5-10 éves gyermekek a lakosság 8-12%-át teheték ki, ami azt jelenti, hogy szinte minden gyermek járt elemi iskolába. A nem egyetemi oktatás történetében fordulópont a 10-11. század: „a kolostorköztársaság a múlté, a jövő a városoké” – írja P. Riché.³² A változó igények fokozatosan egy új oktatási rendszer alapjait vetik meg.

Az egyetem jellegzetesen városi jelenség lenne? Jóval inkább, mint gondolnánk! Amellett, hogy az egyetemek a városokban szerveződnek meg, néha háttérbe szorul, milyen jelentős szerepet tölthettek be a város életében. „A középkori egyetem az egyház, a világi hatalom és a városi szervezet keresztútján áll, s ezt a stratégiai helyet arra használja fel, hogy önállóságát kivéve maga is alrendszerre szerveződjön.”³³ A városi szervezeten belül igen elterjedt „alrendszerre” vált, hiszen – noha az első egyetemek csak a 11. század vége felé jöttek létre – a 14. században 35-37 városnak volt egyeteme, sőt egyetemei: a 15. században 70-73 városnak, s ekkor már a 20 000 lakosú városok felében működött egyetem.

A városokon felhalmozott tudás monopóliumát érdekes módon a könyvnyomtatás, ez a tipikusan városi találmány kezdte ki. A városi újítások köre a kulturális javakra is kiterjedt; az olcsóbb könyvek azonban az ismeretek széles terjedését tették lehetővé, azaz vidékre is könnyen eljuttatták a legújabb és legfontosabb információkat.

11. Különleges európai városrendszer?

Az európai városok a 10-18. században a világ más városrendszereitől eltérően fejlődtek. De jogosan beszélünk-e „európai specifikumról”?

A muzulmán városok egyik jellegzetessége, hogy az etnikai és vallási csoportok külön negyedeket alkotnak: a keresztény városokban ez a homogén elkülönülés nem létezett, vagy sokkal kevésbé tűnt szembe. Az európai és iszlám gyakorlat közötti eltérés azonban sokkal jelentéktelenebbnek fog látszani, ha meggondoljuk, hogy az arabok ezeket az ősi városokat meghódították! Az új negyedekbe tehát a hódítók költöztek, akárcsak később a gyarmatosítók, akik az „európai negyedeket” lakták. A homogén negyedek sajátossága az iszlám történetéből ered, de nem korlátozódik egyetlen földrajzi területre vagy kultúrára: a jelenség ott mutatkozik, ahol a városok fölötti uralmat hódítással szerzik meg.

A túlságos összehasonlításnak is megvannak a maga csapdái, ha nem vetünk számot azzal, hogy a látszólag hasonló intézmények más történelmi körülmények között és más éghajlat alatt jelentek meg. Ilyen pl. a céhek esete. Japánban valóban voltak az európai céhekével azonos funkciókat ellátó korporációk. A muzulmán városok hasonló testületeiről ellenben kiderült, hogy a politikai hatalom rendőri szervei voltak.³⁴ Ez magyarázatot ad arra is, hogy a muzulmán városok miért nem tudtak önállósodni, miért függtek annyira a mindenkori hatalomtól: Európában és Japánban ugyanis – többek között – éppen a céhek vívták ki a város szabadságát.

A céhszervezet kérdése már átvezet az „ázsiai termelési mód” problémájához. Max Weber is kiemelte, pedig tőle távol állt, hogy bizonyos marxista sémákhoz ragaszkodjék, hogy az európai és az Európán kívüli világ városai különböznek egymástól. A legnagyobb eltérés a városi szabadságjogok tekintetében mutatkozik: az Európán kívüli városok nem rendelkeznek autonómiával.³⁵ Kimondva-kimondatlanul az „ázsiai termelési mód” elmélete húzódik végig olyan nem marxista tanulmányokon is, mint a preindusztriális várostörténeti kutatásoknak a hatvanas-hetvenes években irányt adó G. Sjoberg munkájában.³⁶ Az „ázsiai termelési módot” a következőképpen jellemzik: 1. a földek köztulajdonban vannak, 2. a gazdasági élet egészét erős központi hatalom irányítja, 3. a mezőgazdaság és a kézműipar minden közösségben jelen van, azaz a falvak önálló egységek. Minket leginkább ez utóbbi foglalkoztat, hiszen láttuk, hogy az Európán kívüli civilizációk magasfokú városi kultúrája nem jöhetett volna létre, ha a falusi ipar teljes önállóságra rendezkedett volna be. Az iparcikkek előállítására specializálódott, piacra termelő város az „ázsiai” kultúra szerves része: alaptalan az a feltételezés, hogy ilyenek az „ázsiai termelési módban” nem léteztek! Még az elmélet modelljeül szolgáló Indiában is voltak ipari és kereskedelmi központok, amelyek gazdasági kisugárzása túlnőtt a helyi kereteken. Naqui és Gokhale³⁷ kutatásai bebizonyították, hogy „a 17. századi indiai gazdaság nem volt statikus, és nem szétszóró és önálló kisközösségek ügye volt, hanem rövid idő alatt kontinentális méretűvé vált.”

Az Európán kívüli városok története azonban ma még kevésbé ismert. Ráadásul néhány kutató előszeretettel emeli ki a hagyományos városok gazdasági dinamizmusát, hogy ezáltal a gyarmatosítás pusztító hatása még sötétebb színekben tűnjék fel. Egyensúlyt kell hát teremteni a két szélső vélemény között.

Az európai városok specifikuma nyitottságukban áll: építészetük egyénibb, tehát egymástól is különböző, gazdasági vállalkozásuk messzire tekintő, lakosságuk műveltebb és – ami egyáltalán nem a legutolsó – szabadabb. Nagyobb szabadságuk

alapja a keresztény vallás és a politikai széttagoltság volt. A keresztény világot nem egyetlen birodalom vasmarka fogta össze, ezért birodalmi méretű metropoliszai sem voltak. Az óriásvárosok hiánya azonban kedvezően hatott a városok egymás közötti, valamint a város és vidék gazdasági kapcsolatára. A városi vállalkozószellem – különösen a reneszánsz idején – már inkább ezek következménye, semmint oka volt.

A város mint történeti jelenség továbbra is szenvedélyes vitákat kavart. Egy újabb számvetés, harminc év múlva, a pratói konferenciák 50. évfordulóján, talán majd eljut a leírástól a magyarázatig – de legalábbis a leírásoktól a magyarázatokig...

Fordította: Sággy Marianne

JEGYZETEK

- 1 *Lewis Mumford: The City in History.* London, 1961., (A város a történelemben, Bp. 1986)
- 2 *E.A. Gukind: International History of City Development.* 8 vols. New York, 1964–1972
- 3 *Journal of Urban History* (Beverly Hills, 1974-től)
Urban History Yearbook (Leicester, 1974-től)
Urban History Review/Revue d'histoire urbaine (Winnipeg, 1975-től)
Storia della città (Milánó, 1977-től)
Urbi, art, histoire et ethnologie des villes (Párizs, 1979-től)
- 4 *W.P. Hewitt–M.C. Winter–D.A. Peterson: Salt Production at Hierve el Agua Oaxaca.* In: *American Antiquity*, vol. 52, no.4. 1987 október
- 5 *Kingsley Davis: The Population of India and Pakistan.* Princeton, 1951., *Uő: World Urbanization, 1950–1970.* Berkeley, 1969–72
- 6 *P.M. Hauser (ed.): Urbanization in Asia and the Far East.* Unesco, Calcutta, 1957
- 7 *M.I. Finley: The Ancient City: from Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond.* In: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 19. 1977
- 8 *G. Rozman: Urban Network in Ch'ing China and Tokugawa Japan.* Princeton, 1973; *S.B. Hanley–K. Yamamura: Economic and Demographic Change in Preindustrial, Japan 1600–1868.* Princeton, 1977; *D. Kornhauser: Urban Japan: its Foundations and Growth.* London–New York, 1976
- 9 *D.J. Dwyer (ed.): The City in the Third World.* London, 1974.
- 10 *C.A. Doxiadis–J.G. Papaioannou: Ecumenopolis, the Inevitable City of the Future.* Athén, 1974
- 11 *T. Chandler–G. Fox: 3000 Years of Urban Growth.* New York, 1974
- 12 *J.V. Grauman: Orders of Magnitude of the World's Urban Population in History.* In: *Population Bulletin of the United Nations*, no.8. 1976, New York, 1977
- 13 *P. Bairoch: Taille des villes, conditions de vie et développement économique.* Paris, 1977
- 14 lásd 11. számú jegyzet.
- 15 *P. Bairoch–J. Batou–P. Chevre: La population des villes européennes de 800 à 1850. Banque de données et analyse sommaire des résultats.* Centre d'histoire économique internationale, Genf, 1988
- 16 *C. Pythian-Adams: Desolation of a City. Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages.* Cambridge, 1979
- 17 *A.L. Mabogunje: Yoruba Towns.* Ibadan, 1962; *Uő: Urbanization in Nigeria.* London, 1968
- 18 *F.F. Mendels: Industrialization and Population Pressure in XVIIth Century Flanders.* Wisconsin, 1969
- 19 *J. Jacobs: The Economy of Cities.* New York, 1969
- 20 *E. Boserup: The Conditions of Agricultural Growth.* London, 1965
- 21 *O.B. Grigg: Population Growth and agrarian Change. An Historical Perspective.* Cambridge, 1980
- 22 *A.M. Piuz: Les relations économiques entre les villes et les campagnes dans les sociétés pré-industrielles.* In: *Revue européenne des sciences sociales et Cahiers Vilfredo Pareto*, t. XV. no.41, 1977
- 23 *G. Cabourdin: Terres et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente Ans.* Toulous et Comté de Vaudémont. Doktori értekezés. Lille III, 1975; *J. Dupâquier: État présent des recherches sur la répartition de la propriété foncière à la fin de l'Ancien Régime.* In: Trosième conférence internationale d'histoire économique, München, 1965, Paris–La Haye, 1978; *G. Freche:*

- Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières (vers 1670–1789). Paris, 1974; *R. Grassby*: English Merchant Capitalism in the XVIIth c. The Composition of Business Fortunes. In: Past and Present, no.46, 1970 február
- 24 *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. Budapest, 1985, p. 485
- 25 *B.F. Hoselity*: Generative and Parasitic Cities. In: Economic Development and Cultural Change, vol. 3.no. 3. 1955 április
- 26 *B.G. Trigger*: Determinants of Urban Growth in Pre-Industrial Societies. In: *P. Ucko–J. Tringham–G.W. Dimbleby (eds.)*: Man, Settlement and Urbanism. London, 1972
- 27 *B. Lepetit*: Armature Urbaine et organisation de l'espace dans la France pré-industrielle (1740–1840). 2 vols, nagydoktori értekezés, Paris, 1987
- 28 *Jan de Vries*: European Urbanization 1500–1800. London, 1984
- 29 *P.M. Hohenberg–L.H. Lees*: The Making of Urban Europa 1000–950. Cambridge (Mass), 1985
- 30 *R.V. Bowers*: The Direction of Intra-Societal Diffusion. In: American Sociological Review, vol. 2. no.6. 1937; *E. de Rose*: Innovation in American Culture, In: Social Forces, vol. XVI, no.3. 1948; *W.F. Ogburn–O.D. Duncan*: City Size as a Sociological Variable. In: *E.W. Burgess–D.J. Bogue (eds.)*: Contributions to Urban Sociology. Chicago, 1964; *B.T. Robson*: Urban Growth: An Approach. London, 1973; *I. Martin*: Inventions techniques et urbanisation en Europe au XIXe s. Allemagne, France et Royaume-Uni, szakdolgozat, Genf, 1977; *J. Rees–R. Briggs–J. Oakey*: The Adoption of New Technology in the American Machinery Industry. In: Regional Studies, vol. 18. no.6.; *B. Lepetit–J. Hoock (eds.)*: La ville et l'innovation en Europe XIV–XIXe siècles. Paris, 1987
- 31 *J. Le Goff*: The Town as an Agent of Civilisation. In: *C.M. Cipolla (ed.)*: The Fontana Economic History of Europe. vol. I. London, 1972
- 32 *P. Riché*: Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve au milieu du XIe siècle. Paris, 1979
- 33 *Y. Barel*: La ville médiévale. Système social, système urbain. Grenoble, 1977
- 34 *M.E. Bonine*: From Uruk to Casablanca. Perspectives on the Urban Experience of the Middle East. In: Journal of Urban History, vol. 3. no.2. 1977 február
- 35 *M. Weber*: The City. Glencoe (Ill), 1958
- 36 *G. Sjoberg*: The Preindustrial City. Past and Present, Glencoe (Ill), 1960
- 37 *H.K. Naqvi*: Urban Centres and Industries in Upper-India 1556–1803. London, 1968; *B.G. Gokhale*: Burhanpur. Notes on the History of an Indian City in the XVIIth Century. In: Journal of the Economic and Social History of the Orient, vol. XV, 1972; *J.S. Grewal–I. Banga (eds.)*: Studies in Urban History. Amritsar, 1982; *W. Hanks*: Commerce and Society in a Chinese City 1796–1889. Stanford, 1974.